

*Наталія Левицька,
Василь Чуприна*

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ: ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНІ ЧИННИКИ

Неповторне, насичене велетенськими суспільними катаклізмами, сповнене трагізму, відчаю, високих поривань, спалаху надій і болісних втрат — таким постало ХХ століття для України.

Простий перелік епохальних подій вражає увагу: падіння царату, руйнація імперії Романових; Українська революція, відновлення державної незалежності й трагічна втрата її; створення на уламках імперських структур царату потворної більшовицької імперії, що забезпечило панування на багато десятиліть жорсткого тоталітарного режиму, політичного гніту, безправ'я, нещадної експлуатації людської праці й матеріальних ресурсів, нищення національної культури й духовності.

Український народ і його землю не оминуло жодне випробування неконтрольованими стихіями природи й суспільства. Та відходячи у небуття, ХХ століття передало у спадок майбутнім поколінням оновлену державність України і з нею віру у здійснення одвічних українських сподівань. Разом зі своїм народом хресну дорогу мучеництва й страждань пройшла і його церква, її шлях на Голгофу і до воскресіння нагадує поетичний шевченківський човен у синім морі, який «то виринав, то потопав».

На початок століття Українська церква виявилась остаточно у цупких обіймах імперського спрута — Російської православної церкви (РПЦ), яка давно вже перебувала на становищі департаменту духовних справ, державного відомства, ідеологічного захисника монархії й її політики. РПЦ здійснювала в Україні нещадну русифікацію, спільно з іншими імперськими структурами намагалася перетворити цю оазу культури на ординарну провінцію вкрай малоцивілізованої імперії.

Державна церква зі своїми громіздкими й розгалуженими структурами, щедрим бюджетним утриманням, багатьма заможними володіннями й маєтністю, неподільним володарюванням церковних князів-єпископів перебувала у стані глибокої кризи, духовного занепаду. Всеосяжне розтління царської монархії, імперського способу життя втягнуло у свій вир й одержавлену церкву.

У її просторі, насамперед, серед нижчого прошарку духівництва наростало невдоволення майновою й правовою нерівністю,

загострювалися суперечності між ієрархами й рядовими священиками, між білим і чорним духовенством. У цій загалом інертній масі поступово нагромаджувалася критична маса вибухової реакції на процеси церковного життя. Перша російська революція сколихнула церковну застійність. У церковних колах приходять у рух найбільш діяльні елементи, ведуться пошуки пристосування до нових суспільних обставин та оновлення соціальної доктрини, внутрішнього ладу церкви.

Революційна ситуація відбилася значно глибше на церковному житті України. В єпархіях збираються церковні з'їзди з запальними дискусіями щодо оновлення церковного буття. Характерною їхньою особливістю було формування кола ідей національно-демократичного спрямування.

Серед їхніх пріоритетів — впровадження української мови у церковні богослужіння та шкільне навчання. Стараннями єпископа Подільського Парфенія (Левицького) 1906 р. здійснено видання Євангелії українською мовою. За основу взято текст у перекладі П. Морачевського, доповнений перекладами Святого Письма, що їх здійснили П. Куліш та М. Лободовський¹.

У програмах ряду політичних партій, які виникають у тогочасній Україні, з'являються вимоги про відокремлення церкви від держави, усамостійнення православної церкви в Україні, демократизацію її внутрішнього життя. Українська преса активно публікує матеріали, присвячені проблемам розвитку Української церкви, її децентралізації, впровадження української мови як мови богослужіння, проведення занять рідною мовою у духовних і світських навчальних закладах і школах. Визріває ідея автокефалії православної церкви в Україні.

Інтенсивність релігійного життя в Україні помітно зростає напередодні й особливо після Лютневої революції у столиці Російської імперії. Ідеї демократизації й національного оновлення церковного життя захоплюють широкі верстви віруючих, здобувають їхню підтримку. У багатьох єпархіях України весною 1917 р. відбуваються пастирські зібрання за участю мирян. На них гостро й осудливо викривалася діяльність Російської православної церкви на теренах України, зацікавлено обговорювалися питання майбутнього устрою церкви.

Так, пастирські збори у Києві 20 березня 1917 р. заявили про повну підтримку Центральної Ради й політичну лояльність до Тимчасового уряду. Збори делегували до Центральної Ради протоієреїв

Н. Шараївського, Д. Ходзицького та Г. Чернявського. На велелюдних зібраннях у Києві речник національно-політичного визволення України М. Міхновський закликає до рішучих виступів за автокефалію православної церкви в Україні на чолі з власним патріархом².

У багатьох храмах України на богослужіннях запанувала рідна мова. Євангелія українською мовою звучала навіть з віктаря московського Успенського собору. Тенденція до українізації богослужіння зустрілася з активним неприйняттям її з боку ієрархів-великодержавників, їхня протидія набувала часом гострих і агресивних форм. Архієпископ Харківський і Охтирський Антоній (Храповицький) на прохання дозволити читання Євангелії українською мовою на Великодні богослужіння надіслав таку відповідь: «Все нації моляться не на том язукє, на котором говорят на базаре»³. Брутальний великодержавний шовінізм архієпископа викликав хвилю обурення. Громадський комітет м. Харкова звернувся до Тимчасового уряду з вимогою негайно відкликати Антонія з його кафедри, що й було зроблено.

Київська газета «Нова Рада» публікує гостру полеміку С.Шелухіна з групою одеських священників монархічних переконань. Звертаючись до своїх опонентів, знаний в Україні політичний і громадський діяч, публіцист і поет запитує: «Де й коли релігія наказувала вам ставитись до української мови... вороже, не визнавати й відкидати її?». І сам відповідає: «Ніде й ніколи».

С.Шелухін застерігає шовіністичні голови в одеських храмах про марність їх волянь щодо можливого розбрату й чвар у середовищі віруючих, руйнування колишньої єдності. Коли й була ця єдність, стверджує автор, то лише як вияв убогої одноманітності, котрій не місце у дійсно демократичному суспільстві. С. Шелухін кличе духовних пастирів до єднання з віруючими. Варте уваги його далекоглядне й промовисте застереження: «Коли ви не хочете, то ми, віруючі православні українці, покинуті нашими пастирями, самі мусимо устроювати нашу Церкву»⁴.

У квітні-травні 1917 р. у губернських центрах України відбулися єпархіальні з'їзди. Вони висловлюють думку про необхідність створення Всеукраїнської церковної організації з розташуванням її у Києві. Утворюється Виконавчий комітет духівництва і мирян, ініціативний орган, завдання якого — здійснити практичну роботу щодо відокремлення українських єпархій від Російської православної церкви. Комітет висуває ідею скликання Всеукраїнського церковного Собору. Найбільш радикальними виявилися

рішення Київського, Подільського та Полтавського єпархіальних з'їздів.

З'їзд Київської єпархії відбувся 13–14 квітня 1917 р. й під час роботи був перейменований на перший Український єпархіальний з'їзд. Його головою, як і в грозовому 1905 р., обирається протоієрей В. Липківський, у майбутньому патріарх Української автокефальної православної церкви. Василь Костянтинович назвав цей з'їзд «революційним» і мав для цього достатньо вагомі підстави⁶. На порядок денний з'їзду виносилося, з-поміж інших, питання про реформу єпархіального церковного життя. У її основу закладався принцип виборності усіх без винятку священнослужителів — від парафіяльного священика до архієрея на чолі єпархії. Зроблено акцент на широку участь жінок у парафіяльній громаді. З'їзд утворив новий керівний орган — Губернський єпархіальний комітет, звернувся до обер-прокурора Синоду з вимогою видати розпорядження місцевій консисторії про передачу повноважень новоутвореному комітету.

Прибічники Української церкви, переміни її статусу зуміли провести рішення принципового значення: в автокефальній Україні має бути незалежна від Синоду Українська церква. З'їзд прийняв також постанову про українізацію церковних відправ та навчального процесу в парафіяльних школах. Отже, на Київському парафіяльному з'їзді проблеми оновлення церковного життя та українізації церкви вирішувалися в єдності, одночасно. У перебігу наступних подій обидва напрями розділилися аж до полеміки і протистояння.

Полтавський єпархіальний з'їзд був багатоденним, тривав з 3 по 8 травня. З програмними доповідями на ньому виступили протоієрей Теофіл Булдовський та священик Сергій Рклицький, доповідь якого розгорнулася у цілу академічну лекцію на тему «До питання про церковну автономію України». У ній значне місце посіли роздуми про самобутність Української церкви, її прикметні особливості, що склалися впродовж віків⁶. С. Рклицький вбачає неповторно самобутню рису Української церкви передовсім у символіці Святої Трійці: триверхі й тридільні дерев'яні церковні споруди як характерний тип української архітектури; тридзвін перед Всеношною та Літургією; три обходини церкви; три поклони священика на молитві перетворення Святих Дарів.

Предметом ґрунтовного розгляду С. Рклицького стали й літургійні особливості, як вони склалися в Українській церкві, перетво-

рилися на її традицію. Ці тонкощі Літургії, а їх багато, з теологічно-обрядового погляду мають духовну вартість національного надбання, створеного в ареалі української духовності й культури.

Священик підкреслює такі особливості літургійного дійства: хід усією церквою по завершенні проскомідії, першої частини християнської літургії, де здійснюється приготування хліба й вина і чудесне їх перетворення; доторкання Святим Потиром, тобто чашею, в яку наливається вино, що символізує кров Христа, до благочестиво схилених голів віруючих під час перенесення Святих Дарів на великий вхід; звичай роздавання антидору наприкінці Літургії, під час читання псалма XXXIV; два дзвони на Літургії преподобного Гр. Двоєслова.

Дуже добре виділені особливості, пов'язані з Благовіщенням, Великоднем та іншими святами церкви: Пасії по п'ятницях перших чотирьох тижнів Чотиридесятниці; роздавання просфор на Благовіщення наприкінці Літургії; урочисто-тривале читання «поклонів» у середу п'ятого тижня Великого посту; урочисто розчулене читання акафіста Богоматері в суботу на заутреній п'ятого тижня Великого посту; читання Євангелії, сповнене сумної урочистості («Страсті») в четвер останньої седмиці Великого посту; обнесення Плащаниці довкола церкви у Великий П'яток на вечірній; освячення у Велику суботу по Літургії Хлібів (просфор), вина та елею біля Плащаниці й роздавання віруючим антидору й щойно освячених хлібів; співання акафісту «Чесним Страстям Христовим» біля Плащаниці у Велику суботу по Літургії; читання діянь Святих Апостолів у Святу ніч; урочистий передзвін на кожному вірші Євангелія від Іоанна на Літургії першого дня свята Великодня; винесення Плащаниці на заутреній у Великдень; урочисті обходини церкви по завершенні Літургії другого дня Великодня та Різдва зі співанням канону свята.

Свої теологічні узагальнення С. Рклицький завершує вказівками на традиції Української церкви під час здійснення треб: проводи померлого з перенесенням хреста, хоругв і читанням Євангелії від Іоанна про вічне життя, воскресіння віруючих в Ісуса Христа; співання тропаря «Земле зинувши...» після того, як священик скаже: «Господня Земля...», накресливши лопатою значення хреста зі всіх боків могильної ями; чин про «панагію» або про «Богородичний хліб», що має апостольську давність, але побутує лише в Україні під найменням «воздуха» або «зздоровняного» — на сороковий день поминання померлого чи в річницю його смерті,

як символ єднання живих і померлих; освячення пасок в урочистій, піднесеній обстановці.

На своєрідності цих ознак і традицій, вважає С. Рклицький, і має розбудовуватися церква в Україні, неодмінно з митрополитом-українцем на чолі. У ній парафіяни самі обиратимуть священника й братимуть діяльну участь у церковно-громадських справах. Спорудження нових храмів належить вести в українському архітектурному стилі. Проповідь має звучати українською мовою, нею ж видаватися богослужбові книги. Необхідно відродити стародавній український спів. Доповідач включає у навчальні програми семінарії історію християнської церкви в Україні, вітчизняного сакрального зодчества, духовної музики і співу. Вищі церковні школи повинні мати кафедри українознавства⁷.

Змістовну доповідь «Про українізацію церкви» подав протоієрей Т. Булдовський. Вона аналітична, добре ілюстрована частими звертаннями до живої історії становлення й еволюції Української православної церкви, насичена освіченістю й інтелектом протоієрея. Висловлені ним думки становлять інтерес як початок кристалізації головних ідей, засадничих принципів автокефального руху.

Серед провідних тез Т. Булдовського заслуговує на увагу така ідея: до ідеалу християнського життя може наблизитися лише церква, яка має національне підґрунтя. З огляду на це духівництво, щоб бути на висоті пастирського служіння, має промовляти мовою свого народу, шанувати його вдачу, пізнати психологію, життєві традиції, природне оточення. Досягнення такого стану можливе тільки на шляху українізації церкви.

Т. Булдовський вважає, що сама історія України, її минувшина спонукають до цього. Сила Української церкви, особливо перших її століть — у цілковитому національному характері, демократичному устрої, окремішності існування, соборності усїєї організації, визнанні Ісуса Христа єдиним головою церкви. Насильницьке приєднання Української церкви до Московського патріархату привело до втрати цих засад.

Відтоді, переконаний Т. Булдовський, в Україні розпочалася русифікація, утиски й переслідування української мови. Процеси зросійщення українського життя набули особливої інтенсивності у синодальну добу. Примусом влади Христова Церква була перетворена на подобу державного міністерства, лихої пам'яті «Ведомство православного исповедания». Церковне життя у Росії

деградувало до «распутінади», спорохнявіло й завмерло, засіялося сектами. Згубний вплив цих процесів розкрив свою руйнівну силу і на українських землях.

Тепер Україна, вільна від старого режиму, воскресла, наче птах фенікс. Українізація церкви стала її природною і насущною потребою. Т. Булдовський обґрунтовує своє бачення цих сучасних процесів і способів їх здійснення. Пропозиції протоієрея-інтелектуала і лягли в основу рішень Полтавського єпархіального з'їзду⁸.

Основні позиції прийнятого рішення: автокефалія православної церкви в Україні; соборний устрій церкви; українська мова богослужіння, забезпечена сучасними перекладами Святого Письма й богослужбових книг; закріплення в богослужбовій практиці рис, притаманних Українській церкві, про які доповідав С. Рклицький.

Рішення з'їзду передбачали також: національний архітектурний стиль у храмовому будівництві; збереження й поглиблення національних ознак у мистецтві іконопису й церковної музики; творення національної духовної школи; організацію богословських факультетів при університетах і Духовній Академії. Окремими пунктами зазначено, що держава має надавати фінансову підтримку церкві й утримувати своїми коштами навчальні духовні заклади.

З'їзд накреслив низку заходів, які зажадав здійснити негайно: читання Євангелії українською мовою на богослужіннях і нове українське видання її; припинити призначення на українські єпархії священників-великоросів; провести консультації з іншими єпархіальними з'їздами щодо скликання Всеукраїнського церковного Собору; українізувати церковні школи до початку нового навчального року; створити комісію для складання українського посібника Закону Божого. Заходи мали на меті залучити духівництво до активної роботи для пробудження національної свідомості української людності на підставі політичних вимог національно-територіальної автономії України.

Ухвали Полтавського єпархіального з'їзду були не тільки радикальними, але й найбільш послідовними й всебічно обґрунтованими. Промовистий штрих: доповідь Т. Булдовського і ряд виступів проголошені українською мовою. Рідна мова звучала і з трибун інших єпархіальних з'їздів.

Загалом же розгортання процесів церковного оновлення на єпархіальних форумах України становило вельми строкату картину. Інерція старого мислення, консерватизм традиції ще міцно тримали у полоні значну частину українського духівництва. Активні

прибічники українізації й автокефалії православної церкви не рідко залишалися у меншості. Діяльний учасник цього руху професор В. Біднов констатує навіть байдужість частини єпархіальних з'їздів до відродження Української церкви і сприйняття його з офіційного, казенного погляду Москви.

Ідея ж вільної Української церкви зустріла живий відгук у низах, серед посполитої людності, особливо у селян. Повітові селянські з'їзди навесні 1917 р. не обійшли й питання церковної реформи в Україні. Характерно у цьому плані є ухвала Чигиринського повітового селянського з'їзду. Він постановив: «Звернутися з проханням до панотців повіту, щоби негайно слово Боже в церквах лунало обов'язково на українській мові; у вільній автономній Україні духовенство повинно бути виборним й не утримуватись на казенні кошти, щоби не були урядниками, чиновниками»⁹.

Потребу церковних змін відчувала й верхівка Російської православної церкви. У квітні 1917 р. Синод звертається з посланням до єпископів, пасторів і віруючих, у якому заявляє про неминучість видозмін у церковному житті, оскільки вони вже настали у церковному устрої. Прийнято рішення про створення спеціальної комісії з підготовки Собору РПЦ.

Синод вдався до жорсткішої регламентації церковних єпархій для того, щоби заблокувати їхню самодіяльність, стихійні рухи на демократизацію. У єпархіальні структури надходить «Тимчасове положення про церковнопарафіяльні ради», підписане обер-прокурором.

Означені там колегіальні ради мали обиратися єпархіальними з'їздами з представників духівництва й мирян. Очолювати раду повинен архієрей, церковний голова єпархії. Йому належав вирішальний голос з усіх спірних питань. У разі незгоди з рішенням ради голова, не підписуючи, мав подавати його на розгляд Синоду. Церковно-парафіяльні ради діють поряд з казенно-бюрократичними установами консисторії.

У червні 1917 р. у Москві скликається Всеросійський з'їзд духовенства і мирян. Близько 70 делегатів з 10 єпархій України на чолі з І. Морачевським оприлюднили відозву. Попри дипломатичність запевнень про непогіршення відносин з Росією, делегація виразно формулює свої домагання: забезпечити Україні церковне самовизначення; поширити начала соборності й українізації на весь обсяг церковного життя; надати Україні волю на скликання Всеукраїнського церковного з'їзду духовенства і мирян¹⁰.

З приводу українського звернення Всеросійський з'їзд ухвалив резолюцію. Там говорилось: у разі, коли політичні події приведуть до створення самостійної Української держави, то й церква у ній має бути автокефальною. Коли ж Україна стане автономною у складі Росії, автономною буде й церква. З'їзд підтримав також прагнення до впровадження національних мов у богослужінні і намір скликати Всеукраїнський церковний Собор. Цей документ свідчить про значний успіх української делегації на з'їзді духовенства і мирян, енергійну й наполегливу її діяльність¹¹.

Свою позицію щодо релігії й церкви визначив і Тимчасовий уряд, прийнявши декрет «Про свободу сумління». У ньому скасувалися віросповідні обмеження, але релігія не проголошувалася приватним світоглядним вибором громадян. Церква продовжувала виконувати ряд власне державних функцій. Вона вела запис актів громадянського стану, діяла як публічно правова організація. Місце Синоду посіло Міністерство ісповідань, яким фактично керував колишній синодальний обер-прокурор.

Учасники руху за автокефалію православної церкви в Україні вирішують діяти енергійніше. Київська єпархіальна рада їхнім старанням 30 червня обирає комісію по скликанню Всеукраїнського православного церковного з'їзду. Від вищого ешелону духовенства до комісії увійшов єпископ Димитрій (Вербицький). Більшість же єпископів православної церкви в Україні постали проти цієї ініціативи, апелюючи до ще чинного тоді Синоду. Той відгукнувся без зволікань: відмовити комісії у намірі провести в Україні церковний з'їзд, оскільки, мовляв, тутешня церква ніколи не мала автокефалії. Брутальний великодержавний акт Синоду був схвально сприйнятий російським єпископатом в Україні, а єпископ Димитрій відразу ж вийшов з ініціативної комісії.

Але тут коса найшла на камінь. Комісія виявила характер, опублікувала 22 липня звернення до мирян і духовенства, де заявлено: у Києві відбудеться Всеукраїнський церковний Собор, дата його проведення 12–18 серпня 1917 р.

До справи втрутився Тимчасовий уряд. Міністр ісповідань В.Карташов видає акт прямої заборони на проведення Всеукраїнського Собору, посилаючись на те, що це завадить виборам на Всеросійський Собор у Москві. Залишалось сподіватися на сприятливі результати обрання соборної делегації в Україні з числа активних прибічників церковної незалежності. Двоступенева система виборів

знецінила ці сподівання, через її сито протиснулися люди промосковської орієнтації.

Специфічна особливість загальної ситуації в Україні полягала, зокрема, і в складних стосунках, що склалися між церковно-визвольним рухом і державними чинниками. Тимчасовий уряд сприйняв Українську Центральну Раду, утворену 4 березня 1917 р., як свого союзника й прибічника «єдиної й неделимої» держави. Таке бачення виключало не тільки автокефалію православної церкви в Україні, а навіть і її автономію.

Українська Центральна Рада складалася з представників партій переважно соціалістичної орієнтації, її політична позиція початково не виходила за межі широкої автономії України у складі Російської Федеративної Республіки. Центральна Рада у своєму зверненні до народу відносить до першочергових завдань впровадження української мови у школах, урядових інстанціях, судочинстві. Що ж стосується українізації церкви, влада обмежилася, по суті, гаслом: вона закликала віруючих домагатися від пастирів визначення такого ж, як у державній політиці, права української мови на чинність біля православного вітваря.

Певна еволюція позиції Центральної Ради з цього питання все ж відбулася. На березневих переговорах з Тимчасовим урядом делегація України передає йому «Пам'ятну записку». Там містяться вимоги до російського духовного відомства, яке мало роз'яснити сільському духівництву, щоб усі його «зносини з народом» велися українською мовою. Був у «Пам'ятній записці» ще один важливий пункт: російське духовне відомство мало негайно відкликати православну наглядову адміністрацію над Галицькою греко-католицькою церквою й надати їй волю самій порядкувати у власних церковних справах¹².

Слід наголосити: духівництво в Україні від самого початку Української революції здебільше прихильно поставилося до національно-визвольних змагань. Київський загальний духівництва делегує своїх повноважних представників до складу Центральної Ради. На Український Національний Конгрес, що відбувся на початку квітня, прибув з вітанням єпископ Никодим (Кротков) і був запрошений до президії.

Центральна Рада, доводиться констатувати, не оцінила належним чином настрої й прихильність духівництва до Української революції. З погляду політичного вона не використала сповна важливий потенціал симпатії й підтримки, серйозний важіль впливу

на українську людність, особливо сільську громаду. Не політичний прорахунок чи випадковість тому причина. На дії Центральної Ради вирішальний вплив справили соціалістичні переконання її керівництва.

Револуціонери соціалістичної орієнтації вбачали у релігії і церкві суспільні фактори, що вичерпали свій моральний і духовний потенціал, відійшли у минуле разом зі старим державним ладом. Такий погляд диктував певну послідовність дій. Центральною Радою відхилила законопроект про утворення Секретаріату культів і зазначила в резолюції: «Державним нашим ідеалом є такий устрій, де релігія мусить бути приватною сферою життя, а тому утворення будь-яких адміністративних установ для тої сфери було б віддаленням від того ідеалу».

Невдовзі реалії суспільного життя внесли корективи до світоглядного ідеалу Центральної Ради. Органи державної влади були вимушені упорядкувати свої взаємини з церквою, реагувати певним чином на церковні справи. Департамент ісповідань було-таки створено. Та запізніла державна акція не заручилася підтримкою суспільства й віруючих через невдалий вибір чоловічої постаті Секретаріату культів. Нею став колишній єпископ Красноярський М.Безсонов, який переїхав до Києва, зрікшись високого духовного сану й обітничі безшлюбного життя.

Млявість позиції й дій Центральної Ради у справах церкви розв'язала руки антиукраїнським силам у церковному середовищі, спонукала їх енергійну руйнівну діяльність. Після ряду відчутних поразок на весняних єпархіальних з'їздах вони згуртовуються, переходять у наступ. Проти Української церкви розгортають пропагандистську кампанію шовіністично налаштовані «Киевская мысль», «Киевлянин» та інші антиукраїнські газети.

Своєрідним реваншем захисників старорежимної церкви було створення ними «Союза парафиальных приходов г. Киева», очолюваного протоієреєм І.Троїцьким. Розпочалася ланцюгова реакція непослуху й ігноранції авторитету й рішень Центральної Ради серед частини духовництва. Священники у Ходорові й Ромашках Київської губернії, наприклад, відмовились оголосити у храмі Перший Універсал Центральної Ради, роз'яснити віруючим його важливу суть.

Подав голос і єпископат Російської православної церкви в Україні. У серпні митрополит Володимир (Богоявленський) виступив з публічним осудом руху за автокефалію українських церков.

Превелебний у своїй аргументації великодержавно поєднав любов українців до своєї Вітчизни з «незатямареною» любов'ю до єдиної, неподільної Росії і її церкви. З подібними заявами виступили об'єднання парафіяльних рад проросійського спрямування. Незаперечною поразкою українського церковно-визвольного руху стало повернення запеклого україноненависника архієпископа Антонія (Храповицького) до керівництва Харківської єпархіїю.

Тим часом підіспів і Всеросійський церковний Собор. Він відкрився у Москві 15 серпня присутністю 564 делегатів: 299 мирян, 10 митрополитів, 17 архієпископів, 13 архимандритів, 170 інших духовних осіб. Почесним головою Собору обрано митрополита Київського й Галицького Володимира, головою — митрополита Московського Тихона (Белавіна)¹³.

Собор ухвалив рішення про відновлення у Росії церковного інституту патріаршества. Вибори патріарха проводились 15 листопада серед трьох кандидатур: архієпископ Харківський Антоній (Храповицький), архієпископ Новгородський Арсеній (Стадницький) і митрополит Московський Тихон (Белавін). Більшість голосів на перших двох етапах здобув Антоній. Залишався третій, вирішальний тур.

Несподівано й всупереч традиції Собор вирішує обирати патріарха способом жеребкування, покладаючись на Боже провидіння. У ларець опускають три згорнуті у трубочку папірці з написами, відповідно — «Антоній», «Арсеній», «Тихон». Спеціально доставлений у Московський храм Спасителя престарілий чернець-затворник витяг з ларця паперову трубочку з ім'ям «Тихон» на ньому. Боже провидіння, трактоване у такий оригінальний спосіб, вказало на одинадцятого патріарха в історії Російської церкви.

Московський Собор РПЦ визнав неканонічною автокефалію Грузинської православної церкви, здобуту нею у березні 1917 р., оголосив засуд так званим сепаратистським рухам у Російській церкві. Дразлива резолюція Собору мала на меті, передовсім, церковні рухи в Україні, які руйнували моноліт старорежимної церкви, розхитували її великодержавну міць.

Тим часом в Україні чимало політичних партій, громадських організацій, широкі кола віруючих і духівництва щораз активніше висувають ідею автокефалії православної церкви. Її обстоює на своєму з'їзді Українська народна партія, а Українська партія самостійників-соціалістів розробила цілу програму. У ній проголошується воля сумління, необхідність автокефалії православної

церкви, виборність парафіяльних священиків, вирішальна роль церковних громад у релігійному житті, відправлення служб Божих українською мовою, періодичне скликання церковних Соборів. Партії ж соціалістичного спрямування обмежились у своїх програмних документах лише тезами про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, визначенням релігії приватною справою громадян, а церкви — приватним союзом вірних.

Вал політичних подій здійснювався щораз вище. Найбільш загрозливим з них був більшовицький переворот у столиці Росії. Україна відразу постала перед дилемою: визнати новий російський уряд і свою солідарність з ним, чи рішуче піти назустріч прагненням національно свідомого українства. Належний крок політичній волі і мужності зроблено 7 листопада 1917 р. Третій Універсал Центральної Ради проголосив створення Української Народної Республіки.

Винятково важлива політична акція Центральної Ради сприяла піднесенню церковно-визвольного руху в Україні. Третій Всеукраїнський військовий з'їзд 8 листопада приймає резолюцію про автокефальність Української церкви, її незалежність від держави, введення української мови у богослужіння. Для реалізації цих рішень з'їзд утворює Комітет по скликанню Всеукраїнського православного Собору. Кількома днями раніше з ініціативи протоієрея В. Липківського створюється «Братство Воскресіння», провідна мета якого — переведення у життя ідеї автокефалії православної церкви в Україні¹⁴.

Військовий з'їзд, «Братство Воскресіння» та Комітет по скликанню Собору, обраний Київським єпархіальним з'їздом, спільно утворюють Тимчасову Всеукраїнську Православну Церковну Рад (ВПЦР). Вона проголошує себе тимчасовим керівним органом Української православної церкви, заявляє про готовність скласти свої повноваження перед Всеукраїнським Собором.

Установча резолюція визначила джерела поповнення ВПЦР. До неї передбачалося включити: по два представники від Української Ради робітничих та військових депутатів, Селянського союзу, монастирів Києва, Київської єпархіальної ради; по одному представнику від єпархій, духовних навчальних закладів, Київської духовної академії і від церковних братств Києва.

Головою ВПЦР обрано архієпископа Олексія (Дородниціна), який перебував «на покої» у Києво-Печерській лаврі. Превелібний висловив згоду бути почесним головою. ВПЦР вволила його

бажання й обрала на голову військового священика О. Маричіва, його заступником став полковник Цівчинський, секретарем — диякон О.Дурдуківський. ВПЦР запроваджує інститут комісарів по консисторіях Російської церкви в Україні з наглядовими функціями. Зокрема, на Київську консисторію призначено священика П.Пащевського, Чернігівську — прарощика Голика, Полтавську — поручика Андрієнка. Патріотично налаштовані військові загалом відігравали провідну роль у Тимчасовій Церковній Раді.

ВПЦР визначила дату скликання Всеукраїнського Собору — 10 січня 1918 р., прийняла з цієї нагоди «Звернення до Українського народу». Патріарх Московський і його оточення вживають запобіжних заходів. З Москви надходить терміновий виклик архієпископу Олексію, якому призначалося місце перебування в одному з віддалених північних монастирів.

ВПЦР розцінила це як намір знизити авторитет превелебного, усунути його від українських церковних справ і видала заборону на від'їзд архієпископа до Москви, закликала виконувати взяті на себе обов'язки. Натомість ВПЦР направляє до резиденції патріарха окрему делегацію для здобуття позірного, формального дозволу на проведення Всеукраїнського Собору.

Розгорнувши діяльну працю, ВПЦР не дістала відчутної підтримки з боку державної влади. Вона не без підстав докоряла Центральній Раді за байдужість щодо упорядкування розбурханої релігійної стихії в Україні, зволікання зі створенням окремого адміністративного органу в церковно-релігійних справах.

З критикою виступала популярна газета «Нова Рада». Вона пише про надмірну обережність соціалістичних партій, які перебували при державному кермі, скутість їхніх дій соціалістичними ідеями, своєрідний партійний пуризм, що заважає практичному вирішенню нагальних проблем церковного життя. Байдужість керівних партій до важливих проблем не скінчиться добром, попереджає газета. Церква в Україні може роздробитись і стати якоюсь приватною спілкою у підпорядкуванні московського патріарха й перетворитися на осередки безоглядної русифікації.

На схилі 1917 р. делегація ВПЦР мала зустріч з головою Генерального Секретаріату УНР В.Винниченком. Вона пропонувала надати Церковній Раді повноваження державної установи. Голова уряду визнав за потрібне заявити, що церкви не визнає, бо ж соціаліст, але, йдучи назустріч побажанням делегації, відрядить до ВПЦР урядового представника, магістра церковного права В.Рафальсько-

го. Наслідком зустрічі на Малій раді було розглянуто подання професора О. Лотоцького, Генерального писаря, про утворення державного органу в церковних справах. Після тривалих дебатів справу передали на розгляд Генерального Секретаріату і його розсуд.

Делегація ВПЦР, не зволікаючи, зустрілася з митрополитом Київським і Галицьким Володимиром і зажадала від нього залишити митрополічу кафедру. Митрополит повноважень делегації не визнав, вимогу відхилив. Тоді делегація Церковної Ради на чолі з О.Маричівим попрямувала до Москви на переговори з патріархом Тихоном.

Патріарх, всупереч сподіванням, погодився на скликання церковного Собору в Україні. Він не мав сумніву, що більшість єпископів, значна частина духовенства й зрусифікованих мирян стоять на промосковських позиціях і не допустять «українського сепаратизму». Для певності патріарх делегував до Києва свою довірену особу, митрополита Платона (Рождественського), колишнього екзарха Грузинської православної церкви¹⁵.

Для обговорення церковних ситуацій у Києві 23 грудня відбулася нарада прибічників реформування православної церкви в Україні. Тези наради розробляли відомі вчені, активні громадські діячі М.Василенко, О. Левицький, В.Науменко, В.Завиткевич, Е.Капралов, П.Кудрявцев, К.Мирович, М.Оксіюк та інші.

У тезах зазначено, що «Союз парафіальних приходів г. Києва» не відбиває інтересів усього українського народу, а лише деяких груп православно віруючих мешканців столиці. Колегіальний висновок освічених і авторитетних людей, знаних діячів на ниві освіти, науки й культури, громадського життя помітно сприяв нейтралізації впливу «Союзу» на суспільну думку.

Укладачі тез чітко висловилися за реформування православної церкви в Україні, розглядаючи його як позитивний фактор церковного життя. Далекосяжні переміни стануть можливими лише за умов самостійності Української церкви, всебічного врахування її самобутніх рис при дбайливому збереженні головних засад православ'я і його духовних вартостей. Глибока потреба реформування церкви в Україні сягає своїм корінням у національну своєрідність українського народу, нагальну необхідність демократизації політичного й церковного життя.

Учасники наради наголосили на правочинності Церковної Ради скликати Всеукраїнський православний Собор за участю єпископів, кліриків та мирян. Визнано за доцільне виробити спеціальний

наказ, своєрідний правовий і моральний регламент на вільне висловлення думок з обговорюваних питань.

У погляді на автокефалію православної церкви в Україні розробники тез не виказали принципової позиції й обмежилися заявою про відсутність у них вагомих заперечень. Недостатня визначеність у кардинальному питанні спонукала укладачів тез до розпливчатих міркувань про те, що тривале співіснування української людності з неукраїнцями у парафіях РПЦ породжувало, мовляв, не тільки конфронтацію, а й певну спільність, і цей внутрішній зв'язок між ними треба буде якось виразити «у певних зовнішніх формах».

У дилемі «автономія чи автокефалія» заявили про себе й більш означені та радикальні підходи. Тільки автокефалія — рішуче доводив, наприклад, Павло Мазюкевич. Вона необхідна кожному народові, який виходить на поле власної культури. Вселенські церкви, вважає П.Мазюкевич, виробили правові передумови автокефальності: національна окремішність, релігійний центр та апостольське наступництво — всі вони наявні в Українській церкві. Україна ж стала самостійною державою, Київ визнається у православному світі «другим Єрусалимом», а святий апостол Андрій Первозваний поклав наріжний камінь християнської церкви. Вирішальне слово має належати з цих питань Константинопольському патріархові, а не Москві.

За ініціативи ВПЦР єпархіальні з'їзди у грудні обирають делегатів на Всеукраїнський Собор. Участь у ньому мали взяти усі єпископи в Україні, Церковна Рада у повному своєму складі, по одному священику й по двоє мирян від кожного повіту, сто військових представників та усі члени Передсоборної комісії.

Вдалося залагодити на певний час і конфлікт між ВПЦР та митрополитом Володимиром. Компроміс полягав у визнанні спільного права на скликання Всеукраїнського православного церковного Собору за Церковною Радою і єпископатом України. За цієї умови митрополит Володимир дав згоду буди почесним головою Собору. Рубікон, нарешті, було перейдено.

¹Біднов В. Церковна справа на Україні. — Таранів, 1921.

²Бондаренко В., Пилявець Л. Уткін О. Українська Автокефаль на Православна Церква: минуле і сучасність. — К., 1991.

³Вороний О. Автокефалія Української Православної Церкви: В. 4 т., 5 кн. — Нью-Йорк, 1977. — С. 75.

⁴Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940. — С. 84.

⁵ *Липківський В.* Відродження церкви в Україні 1917–1930. — Торонто, 1959. — С. 94.

⁶ *Лотоцький О.* Церковноправні основи автокефалії. — Варшава, 1931. — С. 30.

⁷ *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права. — Варшава, 1931. — С. 110.

⁸ *Лотоцький О.* Церковноправні основи автокефалії. — С. 112.

⁹ *Дорошенко Д.* Короткий нарис історії Християнської церкви. — Нью-Йорк, 1970. — С. 146.

¹⁰ Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви: Матеріали наукової конференції. Київ 12 жовтня 1996 р. / Ред. А. Зінченко. — К., 1997. — С. 205.

¹¹ *Евлогій (Георгиевский).* Путь моей жизни. — М., 1994. — С. 208.

¹² Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. — Т.І. Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія. — С. 143.

¹³ *Плічковський Н.* Нарис історії Української Православної Церкви. — Сідней, 1989. — С. 81.

¹⁴ *Полонська-Василенко Н.* Історичні підвалини УАПЦ. — Мюнхен, 1967. — С. 113.

¹⁵ *Корзун М.* Русская православная церковь 1917–1945. — Минск., 1987. — С. 50.